

СЕКЦІЯ 3

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

УДК 332.021.8

Лойко С.В.
 аспірант

Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ: ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ

У статті висвітлено роль і значення земельних відносин у контексті ефективного ведення аграрного виробництва. Розглянуто різні підходи до визначення їх економічної сутності. Проаналізовано вплив суспільно-економічних формацій на розвиток земельних відносин у вітчизняній і світовій практиці. Запропоновано розглядати земельні відносини як урегульовані нормами земельного права суспільні відносини, що виникають між юридичними та фізичними особами, органами державної влади, місцевого самоврядування щодо володіння, користування, розпорядження й управління земельними ділянками на всіх ієрархічних рівнях управління, пов'язаних із перерозподілом земельної ренти, зміною форм власності, здійсненням заходів щодо охорони земель та їх раціонального використання.

Ключові слова: землі сільськогосподарського призначення, земельні відносини, сільське господарство, власність, рента, охорона земель.

Лойко С.В. ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ: ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ

В статье освещены роль и значение земельных отношений в контексте эффективного ведения аграрного производства. Рассмотрены различные подходы к определению их экономической сущности. Проанализировано влияние общественно-экономических формаций на развитие земельных отношений в отечественной и мировой практике. Предложено рассматривать земельные отношения как урегулированные нормами земельного права общественные отношения, возникающие между юридическими и физическими лицами, органами государственной власти, местного самоуправления по владению, пользованию, распоряжению и управлению земельными участками на всех иерархических уровнях управления, связанных с перераспределением земельной ренты, изменением форм собственности, осуществлением мероприятий по охране земель и их рациональному использованию.

Ключевые слова: земли сельскохозяйственного назначения, земельные отношения, сельское хозяйство, собственность, рента, охрана земель.

Loiko S.V. LAND RELATIONS IN AGRICULTURE: THE ECONOMIC SUBSTANCE

The article highlights the role and importance of land relations in the context of efficient farming. Different approaches to determining their economic substance are considered. The impact of socioeconomic structures on the development of land relations in home and international practice are analyzed. The article proposes to consider land relations as social relations regulated by norms of land law arising between legal entities and individuals, government agencies, local governments as for possession, use, disposal and management of land at all hierarchical levels of management associated with the redistribution of land rent, change of ownership, the implementation of measures for land protection and their rational use.

Keywords: agricultural land, land relations, agriculture, property, rent, land protection.

Постановка проблеми. Земля завжди була і залишається основним національним багатством і є важливою складовою частиною природного середовища. Від ефективності використання земель значною мірою залежать розвиток аграрного сектора країни та рівень розвитку продуктивних сил.

На початку 90-х років минулого століття в Україні розпочалися ринкові перетворення, що зумовили реформування земельних відносин. Наслідком таких перетворень стала ліквідація державної монополії на землю, роздержавлення сільськогосподарських підприємств, запровадження інституту оренди земель, утворення господарських структур ринкового спрямування тощо [1, с. 4; 2, с. 18]. У результаті сформувались передумови для запровадження ринкового обігу земель. Від стану розвитку земельних відносин залежать ефективність сільськогосподарського виробництва, рівень сільської зайнятості, рівень продовольчої і частково енергетичної безпеки країни [3, с. 104]. Оскільки земельна реформа досі не завершена, залишається низка невирішених важливих соціальних, економічних та екологічних проблем стосовно земельних відносин, що і зумовлює актуальність піднятої тематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу розв'язанню проблем у сфері земельних відносин приділено такими дослідниками, як: Ю.Д. Білик [4], Л.М. Бойко [5], П.І. Гайдуцький [6], Г.Д. Гуцуляк [7], А.С. Даниленко [4], В.М. Заяць [8], Ю.О. Лупенко [2], В.Я. Месель-Веселяк [8], Л.Я. Новаковський [9], В.В. Носік [10], П.Т. Саблук [11], А.М. Третяк [12], М.М. Федоров [1], О.В. Ходаківська [13] та ін. Здебільшого науковці ведуть дискусії щодо напрямів подальшого розвитку земельних відносин, удосконалення механізму оренди сільськогосподарських угідь, формування ринкового обігу земель, їх раціонального використання, охорони тощо. З огляду на це, вкрай важливо проаналізувати наукові підходи вчених до визначення економічної сутності земельних відносин та прослідкувати генезу їх розвитку в умовах формування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Мета статті полягає у визначенні сутності земельних відносин та розкритті особливостей її розвитку в умовах формування ринкового обігу земель.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашій державі земля наділена особливим статусом, який закріплено Конституцією України.

Зокрема, у статті 14 зазначено: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» [14]. Земля є важливою умовою існування людства, оскільки виступає незамінним просторовим базисом. Особливу роль земля відіграє у сільському господарстві, де є основним засобом виробництва і предметом праці, адже загальноновизнано, що для сільського господарства земля є предметом, на який спрямована праця (обробіток, сімба, догляд за посівами), і водночас засобом, який людина ставить між собою і об'єктом виробництва (рослини, тварини) тощо [11, с. 5–6].

Основу формування і розвитку земельних відносин становить власність на землю. Право власності має свій зміст, що зводиться до єдності трьох правомочностей – володіння, користування і розпорядження.

Право володіння являє собою встановлене законом фактичне господарське або інше панування над конкретною ділянкою землі в природі (на місцевості). Володіти нею може як власник, так і користувач, який набув земельну ділянку на підставі договору оренди, емфітевзису тощо. Володіння у жодному разі не припиняє права власності, однак передаючи земельну ділянку в користування, власник тимчасово передає і свої повноваження щодо володіння нею [15, с. 1].

Право користування зводиться до того, що власник має право використовувати корисні властивості земельної ділянки у процесі її господарської експлуатації та одержувати доходи. Користування здійснюється в межах чинного законодавства у різноманітних формах і способами, а саме: передачі в користування, оренди, емфітевзису тощо. Таке право вважається найважливішою правомочністю власника, оскільки в ній закладена можливість задовольняти його особисті, побутові, господарські та інші потреби.

Право розпорядження є правомочністю власника, за якою він визначає правову долю речі, тобто можливість відчужувати її всіма дозволеними способами [11, с. 202]. Розпорядження є тією основною правомочністю, яка в повному обсязі належить лише власнику і не може бути повністю передана іншій особі без зміни суб'єкта права власності [16, с. 124].

Відповідно до чинного законодавства України, власність на землю виступає у таких формах: приватній, комунальній і державній. Усі форми власності є рівноправними.

Власність на землю є визначальною у системі земельних відносин. Деякі дослідники виокремлюють чітку залежність між розвитком земельних відносин та трансформацією суспільно-економічних формацій. Розрізняють первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні та постсоціалістичні відносини.

За первіснообщинного способу виробництва існувала спільна власність на землю, результати праці рівномірно розподілялися між членами общини. Рабовласницькі земельні відносини характеризувалися власністю рабовласника не тільки на землю, а на й результати праці і навіть на самих рабів. За феодальної форми власності на землю кріпосним селянам надавали невеликі земельні наділи, але вони обробляли панські землі, що стало причиною селянської реформи 1861 р. У період капіталістичних земельних відносин основою було існування приватної власності на землю та майно, здійснювався найм праці. За соціалістичних – відбулося усунування земель, тобто утворення колективної власності та рівномірний розподіл результатів праці.

Постсоціалістичні земельні відносини характеризувалися відродженням приватної власності на землю [13, с. 25–26].

Оскільки існує тісний зв'язок між рентними відносинами та правом власності, то правомірно розглядати земельні відносини як рентні. Зокрема, І. Буздалов вважає, що «рента є формою реалізації права власності на землю, особливим видом доходу її власників, джерелом земельних рентних платежів» [18, с. 44].

У контексті рентних відносин земельні відносини розглядає і О.С. Карнаухова, яка вважає, що «земельні відносини обов'язково включають відносини, пов'язані з правильним розподілом результатів виробництва, одержаних у зв'язку з використанням землі» [17, с. 3].

Історично земельна рента розглядалася з точки зору:

- ренти як доходу власника землі;
- ренти як плати за користування землею, тобто орендної плати [19, с. 131].

У період феодалізму рента мала такі форми: відробітку, грошову та продуктову. Відробіткова рента – кількість днів, яку селянин відпрацював землевласнику за отриманий земельний наділ; грошова – певна сума коштів, яку землекористувач сплачував власнику землі; продуктова – обсяг продуктів, який селянин мав віддати за користування землею.

За ринкових умов існує диференціальна рента I та II роду, абсолютна та монопольна ренти. Диференціальна рента є вартісним виразом економії суспільної праці [5, с. 15]. Диференціальна рента I роду – виділення земель за їх якістю (поділяється на ренту за родючістю і ренту за місцем розташування земельної ділянки). Диференціальна рента II роду виникає внаслідок послідовних вкладень капіталу та праці в одну й ту саму ділянку землі (передбачає застосування інтенсивних способів землекористування та додаткове вкладення капіталу, спрямованих на підвищення продуктивності ґрунтів). Абсолютна рента – рента, яка утримується власником землі з орендарів незалежно від місцезнаходження земель та їх родючості. Монопольна рента виступає як додатковий дохід, який утворюється внаслідок перевищення ціни товару над його вартістю, коли даний товар вироблений за сприятливих умов, що дає можливість виробляти рідкісні види продукції та за рахунок цього встановлювати на них монопольно високі ціни [21, с. 103].

Земельні відносини є також відносинами з приводу охорони земель, оскільки охорона земель має забезпечувати їх раціональне використання, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву та охорони довкілля [5, с. 22]. Нині проблема охорони земель є вкрай актуальною, оскільки їх стан із кожним роком погіршується, відбувається зниження гумусу в ґрунтах, який є визначальним фактором формування врожайності сільськогосподарських культур.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює земельні відносини в Україні, є Земельний кодекс, відповідно до статті 2 якого «земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею». Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади; об'єктами земельних відносин – землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї) [22].

Землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільсько-

господарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

До земель сільськогосподарського призначення належать:

а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, ползахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісгосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [22].

Нині існують різні підходи до визначення земельних відносин. Проте істотні розходження між ними відсутні, оскільки вони, як правило, не суперечать один одному, а навпаки, доповнюють, деталізують або поглиблюють їх економічну сутність. Більшість дослідників схиляється до визначення дефініції «земельні відносини», сформульованої М.М. Федоровим, який пропонує розглядати їх як «суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження й управління землею на державному, регіональному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання і засобом виробництва у сільському господарстві» [1, с. 4].

Зокрема, на думку В.П. Ситника, земельні відносини є «суспільними відносинами щодо володіння, користування та розпорядження землею. Вони включають і управління в галузі використання та охорони земельних ресурсів на державному, регіональному та господарському рівнях» [23, с. 75].

Таке ж визначення земельних відносин, але з деталізацією суб'єктного складу, зустрічаємо у В.Г. Поплавського, який розглядає їх як «систему суспільних взаємин між органами державної влади, місцевого самоврядування, юридичними і фізичними особами щодо володіння, користування і розпорядження землею, а також щодо управління земельними ресурсами». На його переконання, земельні відносини «постійно зазнають впливу з боку держави через організаційні, економічні та інші заходи. Цей вплив здійснюється за допомогою правових чинників, механізм яких складається з адміністративних і економічних важелів впливу на поведінку суб'єктів земельних відносин» [8, с. 161].

Дану позицію поділяють й інші дослідники. Зокрема, П.М. Першин зазначає, що «земельні відносини – самостійна категорія специфічних суспільних відносин щодо володіння, користування і розпорядження землею, яка є основою аграрних відносин та соціально-економічних відносин взагалі» [24, с. 301].

В.М. Ермоленко визначає земельні відносини, як «суспільні відносини з володіння, користування і розпорядження земельними ділянками та переходу цих правомочностей до інших осіб» [25, с. 10].

М.В. Бочков убачає у земельних відносинах «... відносини щодо володіння і користування землею як засобом виробництва», наголошуючи на тому, що «вони є складником виробничих відносин і мають у своїй основі форми власності на землю, знаряддя та інші засоби виробництва» [26, с. 3].

На думку А.М. Третьяка, «земельні відносини – це суспільні відносини між людьми, пов'язані з володінням і користуванням землею, і є складовою частиною всієї системи виробничих відносин кож-

ної історичної епохи. Вони за своєю соціальною природою належать до економічного базису суспільства». Вчений розглядає їх з двох позицій: «З одного боку, це об'єктивні економічні відносини, які стосуються виробничих (матеріальних) відносин і не залежать від волі і свідомості людей. Разом з іншими складовими частинами виробничих відносин, які мають об'єктивний характер, вони становлять основу економічної системи держави і завжди є наслідком виробничої діяльності людей. З іншого боку, земельні відносини – це вольові, ідеологічні відносини, які належать до правової надбудови й є необхідною формою виробничих (матеріальних) відносин» [27, с. 147]. На його переконання, «земельні відносини зачіпають усі сфери суспільних відносин і є ключовими для формування політичних відносин, стаючи прямим носієм соціального інтересу. Вони відображають соціальний інтерес як особистостей, так і соціальних груп, класів» [12, с. 31].

Економісти-аграрники І.М. Буздалов, Е.М. Крилатих, О.О. Никонов розглядають земельні відносини як «відносини з приводу володіння, користування і розпорядження землею як основним засобом виробництва в сільському господарстві або просторовим базисом розміщення різних об'єктів» [15, с. 118].

Ю.Д. Білик, А.С. Даниленко визначають земельні відносини як «суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження та управління землею на державному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання та засобом виробництва у сільському господарстві» [4, с. 9].

Н.Є. Павленко вважає, що «земельні відносини – це відносини між індивідуумами, суспільством і державою з приводу власності на землю як основного фактору виробничої діяльності у сільському господарстві, а також порядок, умови і форми землеволодіння і землекористування, розпорядження землею і результатами, отриманими на ній» [28, с. 280].

А.І. Александрова вказує на те, що «земельні відносини є визначальними для виникнення трудових, майнових, управлінських та всіх інших відносин у фермерських господарствах» [8, с. 173].

Окремі дослідники доповнюють дане визначення землеохоронним та природоохоронним аспектами. Наприклад, О.В. Ходаківська зазначає, що «земельні відносини – результат тривалого суспільного розвитку щодо використання та охорони земель, форм власності і господарювання на ній, пріоритетних способів облаштування території та її землеустрою, що характеризуються національними, соціальними, економічними та іншими особливостями реалізації функцій землі як унікального природного ресурсу, засобу виробництва, об'єкта нерухомості, основного засобу сільськогосподарського виробництва» [3, с. 30].

Землеохоронний аспект чітко прослідковується й у визначенні, сформульованому В.В. Носиком, який під земельними відносинами вбачає «врегульовані нормами та методами земельного, приватного, публічного права суспільні відносини, що виникають між суб'єктами у процесі здійснення права власності на землю українського народу, державного і самоврядного регулювання земельних відносин, виконання заходів з охорони і раціонального використання земель як основного національного багатства, захисту суб'єктивних земельних прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави...» [10, с. 153].

Досліджуючи земельні відносини, Г.Д. Гуцуляк дійшов висновку, що земельні відносини є елементом виробничих відносин суспільства, а за соціальною

природою відносить їх до економічної бази суспільства. «Грунтуючись на тій чи іншій формі власності на землю та інші засоби виробництва, земельні відносини водночас визначають ці форми, характер володіння та користування землею, ступінь і раціональність використання землі та інших засобів виробництва, впливають на розвиток продуктивних сил суспільства» [7, с. 6].

Зв'язок земельних відносин і природного середовища знаходимо у М.В. Шульги, який визначає їх як «...вольові суспільні відносини, об'єктом яких є земля як складова частина біосфери, що забезпечує належне існування флори і фауни та життєдіяльності людини...» [30, с. 118].

Висновки. Отже, земельні відносини є основою аграрних відносин та визначають рівень розвитку продуктивних сил держави.

Земельні відносини в сільському господарстві слід розглядати як суспільні відносини, відносини власності, рентні відносини, а також відносини щодо охорони земель.

На основі проведених досліджень встановлено, що земельні відносини є урегульовані нормами земельного права суспільні відносини, що виникають між юридичними та фізичними особами, органами державної влади, місцевого самоврядування щодо володіння, користування, розпорядження й управління земельними ділянками на всіх ієрархічних рівнях управління, пов'язаних із перерозподілом земельної ренти, зміною форм власності, здійсненням заходів щодо охорони земель, їх раціонального використання.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Федоров М.М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов (доповідь) / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – №3. – С. 4–18.
2. Лупенко Ю.О. Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд) / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська. – К. : ІАЕ, 2015. – 52 с.
3. Ходаківська О.В. Екологізація аграрного виробництва : [монографія] / О.В. Ходаківська. – К. : ІАЕ, 2015. – 350 с.
4. Даниленко А.С. Формування ринку землі в Україні / А.С. Даниленко, Ю.Д. Білик. – К. : Урожай, 2006. – 280 с.
5. Бойко Л.М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві : [монографія] / Л.М. Бойко. – К. : ІАЕ, 2011. – 316 с.
6. Гайдуцький П.І. Аграрна реформа Л.Д. Кучми в Україні / П.І. Гайдуцький. – К. : Інформаційні системи, 2015. – 448 с.
7. Гуцуляк Г.Д. Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону / Г.Д. Гуцуляк. – Львів : Світ, 1991. – 152 с.
8. Трансформація земельних відносин до ринкових умов : збірник матеріалів Одиннадцятих зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників (Київ, 26–27 лют. 2009 р.) / Редкол. : П.Т. Саблук [та ін.]. – К. : ІАЕ, 2009. – 518 с.
9. Новаковський Л. Я. Шляхи удосконалення законодавчого забезпечення регулювання земельних відносин / Л.Я. Новаковський // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 4. – С. 20–24.
10. Носик В.В. Право власності на землю українського народу : [монографія] / В.В. Носик. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
11. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні / П.Т. Саблук. – Київ : ІАЕ, 2006. – 396 с.
12. Третяк А.М. Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні та духовні аспекти розвитку / А.М. Третяк, В.М. Другак. – К. : ЦЗРУ, 2007. – 178 с.
13. Ходаківська О.В. Земельні відносини у сільському господарстві: регіональний вимір : [монографія] / О.В. Ходаківська, Н.І. Бурлака. – К. : ІАЕ, 2012. – 242 с.
14. Конституція України. – К. : Велес, 2007. – 48 с.
15. Туєва О.М. Про деякі аспекти права власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення / О.М. Туєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10561/1/Tuyeva.pdf>.
16. Погрібний С.О. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства / С.О. Погрібний // Земельне право України : підручник ; за ред. О.О. Погрібного, І.І. Каракаша. – К. : Істина, 2003. – С. 424.
17. Карнаухова Е.С. Дифференціальна рента і економічна оцінка землі (Вопросы методологии и опыт исследования) / Е.С. Карнаухова. – М. : Экономика, 1997. – 256 с.
18. Буздалов И. Механизм рентных отношений и проблемы его реализации в сельском хозяйстве / И. Буздалов // АПК: экономика, управление. – 1997. – № 11. – С. 41–48.
19. Жулавський А. Ю. Рента в системі економічних відносин / А.Ю. Жулавський, Н.В. Сидоренко // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2012. – № 2. – С. 131–137 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://visnyk.sumdu.edu.ua/ua/arghiv/2012.html>.
20. Буздалов И.Н. Аграрные отношения : теория, историческая практика, перспективы развития / И.Н. Буздалов, Э.Н. Крылатых, А.А. Никонов. – М. : Наука, 1993. – 270 с.
21. Осадча Т.С. Земельна рента як об'єкт бухгалтерського обліку / Т.С. Осадча // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2015. – С. 103–105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvues_2015_1\(2\)_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvues_2015_1(2)_24).
22. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
23. Ситник В.П. Трансформація АПК України в ринкові умови : [монографія] / В.П. Ситник. – К. : ІАЕ, 2002. – 518 с.
24. Першин П.М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму / П.М. Першин. – К. : Наук. Думка, 1973. – 339 с.
25. Єрмоленко В.М. Правове забезпечення охорони та раціонального використання земельних ресурсів : [навч. посіб.] / В.М. Єрмоленко, В.І. Курило, Т.С. Кирилюк. – К. : Магістр – XXI ст., 2007. – 248 с.
26. Бочков Н.В. История земельных отношений и землеустройства / Н.В. Бочков. – М. : Изд-во с.-х. лит., 1956. – 247 с.
27. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : [навч. посіб.] / А.М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – 280 с.
28. Павленко Н.Е. Экономический механизм эффективного развития сельского хозяйства : [монография] / Н.Е. Павленко. – Белгород : Белгородская областная типография, 2010. – 512 с.
29. Ходаківська О.В. Економічна сутність земельних відносин у сільському господарстві / О.В. Ходаківська // Землевпорядний вісник. – 2012. – № 6. – С. 30–32.
30. Шульга М.В. Співвідношення земельно-правових та цивільно-правових приписів при регулюванні земельних відносин: стан та перспективи / М.В. Шульга // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 1(36). – С. 115–124.